

Levelek a régészetről

IV.

Három levél egy most végzett régészlányhoz, aki nem nálunk járt egyetemre s így nem járatos módszereinkben.

9

Mikor megírtam Vértesszőlőstől Pusztaszerig című könyvemet, feleségem elolvasta a kéziratot. Végigvándorolt tehát népek történetén, amelyek mind elenyésztek itt, a Kárpát-medencében, s azt mondta nekem: te, csoda, hogy mi magyarok még élünk! Valóban az, de ez egyúttal szívósságunkat, életerőnket mutatja. Sokszor elgondolkoztam azon, hogy egy-egy terület, egy-egy nép történelmét és — természetesen — régészetét másnak, messziről jöttek, nem elfogódottnak kellene megírnia, s így aztán, ha az egyes területeket egymás mellé illesztenénk, megkapnók Európa igazi történelmét. Mert mindenki elfogult, többé vagy kevésbé, néha egyszerűen azért, mert csak a maga népével törődik s a másikat figyelmen kívül hagyja. Így bizony nagyon torz képe lenne, ha az eredményeket összeraknók: kiderülne, hogy ugyanazt a dolgot az egyik feketének, a másik fehérnek tartja, s nincsen közös nyelvünk. Egy példa: a cserépbográcsokat biztosan a magyarság hozta a Kárpát-medencébe, hiszen az egész magyar nyelvterületen megvannak. Természetesen megvannak Erdélyben is, de a román kollégák azt mondják — besenyő hagyatéék. Sőt, Nestor akadémikus büszkén mondta, hogy „nous avons aussi des toponymique”, azaz vannak besenyő helynevek is. Igen, valóban van vagy 15—20, ezzel szemben sok száz, talán ezer korai magyar helynév. Mármost mit tehetünk, mondjuk s bizonyítjuk ugyan, hogy nálunk színmagyar helynevek mellett találjuk a cserépbográcsokat, de azért az ottani irodalomban továbbra is, mint besenyők szerepelnek. De legyünk tárgyilagosak: mi is esendők vagyunk. Például hajlandók vagyunk csak a halott-hamvasztásos, kis urnasírokat szlávnak tekinteni, ilyenből pedig mindössze Pókaszeptken és Felgyón találtunk néhány tucatot. Nyilván ez is téves, mert — legalábbis a peremeken — több szláv településsel kell számolnunk. Én régen, már a bányog-gyűrhegyi temetővel kapcsolatban felvettem a lehetőségét annak, hogy talán azokban a szegény síroknak kell keresnünk a szlávokat, amelyekben baromfi-, vagy tojásmelléklet van. Persze ez a gondolat bennem még akkor született, amikor magam is úgy véltem, hogy az avarok „nomádok” voltak, tehát baromfi csak a földműveseknél lehetett volna. Most azonban már tudom, hogy a kései avarok erős paraszti nép voltak, s így eredeti gondolatom veszített erejéből. Most arrafelé keresek kiutat, hogy vajon a koponya mellétemetése nem jelentheti-e a szlávokat, hiszen korai lengyel adatunk van az asszony nép fejének eltemetéséhez. Nos, mindegy, biztosan elfogultak vagyunk mi is. Nagyra becsülöm a nyitrai régész-kollégákat, de hát — kérdelem —, miért mondják remek avar temetőinkre, hogy azok szlávok lennének? Mert nem mongolok — hangzik a felelet. Igen ám, de a késő avar köznép, amelyet én zömében magyarnak tartok, nagyrészt europid volt! Vigyáznunk kell tehát a sémákra, mert mindig bajt okoznak, s mi felépítünk egy történelmet, ami bennünk kelt életre, nem a múltban!

Sokat és sokszor töprengtem azon, hogyan tudnók magunkat kiküszöbölni a múlt ábrázolásából, de majdnem lehetetlen. Az általunk rajzolt múltkép mindig egy kicsit önarckép is! Az ember azt veszi észre a leletekben, amire érzékeny, ami benne

van, amire kíváncsi — és a leletek szótlanul túrik, hogy az történjék velük, ami lényüktől idegen. Bizony, nehéz kérdések ezek, még akkor is, ha nem lennénk terhelve tudva-tudatlan patrióta elfogultságokkal.

Tudja, el szoktam mondani elsőéveseinknek kételyeimet, mármint mesterségünk-hivatásunkra vonatkozó kételyeimet, hogy lássák, mire teszik fel életüket. De nem úgy van ám, hogy én, „aki mindent tudok”, beszélek nekik, akik még pályájuk elején vannak, hanem úgy, hogy előttük vívodom az őszinteségért s közben vallomásszerűen kísérlem megérteni, hogy valójában mit is csinálunk, jól csináljuk-e? Régente — most már nem — kissé irigyeltem idősebb kollégáim egyikét-másikát, akik méltóságteljesen mondták például: „amint én ezt negyven évvel ezelőtt megírtam”. Tehát, ahogy régen mondták: Roma locuta, causa finita, azaz: Róma kinyilatkoztatása után a dolog már eldőlt. Ma inkább szánakozom az ilyenfajta gyermekgőgön. Istenem, hát mi kutatunk, kevéske adatunk kapcsolatait keressük, s vigyázunk, nehogy önmagunk gondolataival helyettesítsük a múlt valóságát. Közben hánszor tévedünk! Tudja, én annak örvedek, ha például egy-egy szakdolgozatban, vagy doktori értekezésben — amit hozzám készítenek — megcáfolják, helyesbítik eredményeimet. Jó érzés, hogy továbbléptünk egyet. Azt ellenben nem szeretem, ha reám hivatkoznak, mint tekintélyre. Nem vagyok én tekintély, csak idős ember vagyok, aki természetesen többet dolgozott, mint az, aki még fiatal, most kezdi pályáját...

(1975. március 2.)

10

Jó lenne, ha indulásakor látná a buktatókat, látná az elérhető s el nem érhető célt. Éppen ennek érdekében arra gondoltam, hogy hangos magánbeszéddel köszöntöm az „új régész-kollégát”, s mivel most éppen — egy bírálat kapcsán — az embertan alapkérdéseit vizsgálom, hadd mondjam el feltevéseimet és kétségeimet.

Atyai jóbarátom volt az öreg Hankó Béla, a magyar állattan nagy mestere. Beszélgetéseinkből élénken megmaradt bennem, hogy a hazánkba — mármint a Kárpát-medencébe — kerülő állatfajták nemzedékeken keresztül beleilleszkednek új környezetükbe, színük, csontalkatuk, szarvuk állása megváltozik, ezt ő „akklimatizálódás”-nak nevezte. Beszélgetéseink alkalmával már haloványan formálódni kezdett bennem a kérdés: és az ember? Hiszen testünk az emlősök világába tartozik! Nos, a napokban kaptam meg Lipták Pálnak, a kitűnő szegedi embertan-professzornak kéziratát az Akadémiai Kiadótól véleményezésre (lektorálásra). Ilyenkor lelkiismereti kötelességem, magammal szemben is, hogy az alapvető kérdéseket felvessem, igyekezzek bennük tisztán látni, s csak azután fogjak hozzá a megítéléshez. Nos, a kézirat olvasása közben ismét felvetődött bennem az öreg Hankó emléke, de társult hozzá egy könyvnek csak sejtéseimben élő emléke. Ezt a könyvet egy Nobel-díjas orvos írta (Alexis Carrel), és a címe: „Az ismeretlen ember”. Mintha ebben olvastam volna valamit, ami hozzásegítene kérdésem megválaszolásához. Elő is vettem a könyvet, s íme valóban olyan megjegyzéseket találtam, amelyek ide tartoznak (233—34. lapon): „Például Normandia növényei, fái, állatai és emberei lényegesen különböznek Bretagne fáitól stb. Magukon viselik a talaj különleges bélyegét. A régebbi időkben, mikor egy városka lakóinak a tápláléka kizárólag helyi termékekből állott, a népesség megjelenési alakja még nagyobb eltéréseket mutatott az egyes vidékeken...” Még több helyen szó van arról, hogy egy földrajzi rendszer talaja, éghajlata, terményei stb. még a csontrendszer alakulására is kihatnak.

Nos, látja, ez teljesen kimaradt eddig az embertannak kizárólag mérésekre szorítóköző módszereiből. Pedig például az idomulás előrehaladt vagy kezdetleges fokából következtethetnénk arra, hogy ez a népesség régen itt él-e, vagy csak a „minap” érkezett hozzánk. De továbbmenőleg az újonnan jött nép „akklimatizáltságából” arra is következtethetnénk, hogy melyik területről jött. Hogy ezt milyen megfigyelések biztosíthatnák, nem tudom, de azt tudom például, hogy az állatok

csontrendszerében bekövetkezett változásokból tudnak következtetni arra, hogy a fajta mióta háziasított. Nyilván erre az embernél is adódnának lehetőségek, és az embertan történeti értéke megszilárdulna.

Más: az élő emberek megfigyelésére alapozott tudományok bizonyos alkati jellegek és a magatartás közt találtak érdekes kapcsolatokat. Sokat olvastam erről is, de talán elegendő annak érzéktésére, hogy miről akarok beszélni, ha a szikár, csontos, magas Don Quijotét, az idealistát; és a kövér, haspók Sancho Panzát, a tömzsi termetű materialistát említem. Vagy az embereknek azt a hitét, hogy az előreugró állcsúcs „nehéz természetű” férfiakra s nőkre jellemző. Az alkat és a magatartás kapcsolata az orvosi embertanban is tanított dolog. De embertani könyveinkben, tanulmányainkban erről még egy szót sem olvastam, ezekben ugyanis mindenből csak „adat” lesz, méret és semmi több. Nézze, jól tudom, hogy régészeti módszereink gyermekcipőben járnak, de azt kell mondanom, hogy az embertan még alig lépett túl azon, hogy tudományá váljék. Ezt nyilván érzik e tudomány legjobbjai is, azért a történeti embertan művelői állandóan keresik a kapcsolatot a régészettel, történelemmel. Ez alapjában véve jó, de ha túl korán történik, az eredmények elszegényítéséhez vezet. Például valaki — egy kutató — embertani mérésekből arra az eredményre jut, hogy az V. században a hun uralom után törökös jellegű népek jelennek meg a Kárpát-medencében, s ezt a megfigyelését egyezteteti Simonyi Dezsőnek az V. századi bolgárokról tett megállapításaival, akkor a dolog rendben van. Ha ellenben azért keres török jellegeket, mert Simonyi ezt írta, akkor már nincsen rendben, mert a fajtakeveredés olyan nagy, hogy többé-kevésbé minden fajtajelleg mindig megvan. A legjobb lenne, ha embertan-kutatóink nem ismernék a történelmet, hanem csak egy-egy szilárdnak vélt eredményük után néznék meg, hogy nincsen-e erre vonatkozó utalás, esemény sorozat a történeti-régészeti forrásokban.

Mindezek — s más megfontolások, amelyek nem férnek bele egy levélbe — felvetik az alapvető kérdést: a csontváz kapcsolatát az élő emberrel. Mennyiben következtethetünk a csontvázból az életre, vagy meg kell-e elégednünk azzal, hogy a csontváz is csak „egy lelet”, mintha cserépdarab, vagy íjlemez lenne? Nem tudom — lehet, hogy lehetetlenről álmodozom —, de úgy érzem, hogy a csontváznak mégis csak több köze van az egykor éltekhez, mint a régi kézművesség termékeinek. Igaz: ma már vércsoportokat mérnek a csontmaradványokból, és a nemzet biztosan meg tudja állapítani, meg az életkort is (én még emlékszem arra, hogy egy-egy ásatásunk után az embertan tudója felhívott telefonon, s tőlünk, régészektől kérdezte meg, hogy ebben vagy amabban a sírban férfi feküdt-e vagy nő, és sok más, részben mulatságos tévedést tudnék idézni e kezdő tudomány múltjából). Történetek arra is kísérletek, hogy a fogak állapotából az ételekre következtessenek, vagy legalábbis elkészítésük módjára, sőt még olyanról is tudok, amely a szavak megformálására vont le következtetést. Mindez biztató arra nézve, hogy nem pusztá vágyalom annak hite, hogy egykor a csontváz lesz a legértékesebb régészeti emlékünk.

Hadd írjak még arról is, hogy az eurázsiai embertan „nem egy nyelven beszél”, azaz: más méretarányokkal dolgozik a nyugati embertan s közte a hagyományos magyar embertan; és mással, főként az arclaposságot mérő szovjet embertan. Ez első pillanatra csak szűkebb módszertani hatású kérdésnek látszik, de mégsem az, mert egymás adatait nem tudják maradéktalanul használni: nem tudják kellőképpen átszámítani. Ez viszont azt jelenti, hogy egyik terület alig-alig tudja a másik adatait használni. A magunk nyelvére fordítva a dolgot, a hazai metrikus eredményeket nem tudjuk kellő mélységben összevetni a keleti embertani leletekkel, mert a leírás mód nem egyezik. Megnevezésbeli különbségek is vannak, amelyek zavarják a tisztánlátását. Pedig sokat várhatunk keletről! Íme a legfontosabb kérdés — ami minket illet —: eddig az embertan a nyelvtudomány útmutatását követve, rokonnainkat az obi-ugorokban kereste, azaz a vogulban-osztyákban, manysiban-hantiban. Ám például az észtt Karin Mark, aki legutóbb a finnugor népek összefoglaló jellem-

zését adta, világosan kimutatta, hogy az obi-ugor csoport embertana teljesen különálló valami. Feltehető tehát, hogy a mongoloid obi-ugorok eltanulták a finnugor-magyar nyelvet s így nyelvük a magyar nyelv egyik korai fejlődési állapotát őrizte meg, de műveltségüknek, néprajzuknak alig lehet köze az előmagyarsághoz. Ezt kissé mereven fogalmaztam, de egyúttal annak példájául, hogy az embertan milyen fokon válhatik történelemtudományá.

Látja, hogy egy most induló régésznek milyen kérdések állják útját, ha a maga emberségét és tudományát egyeztetni akarja? Mert csak így van értelme egy életet régészetre szánni! Minden, emberrel foglalkozó tudomány tele van kérdőjelekkel. Sok a bizonytalanság a mi mesterségünkben, de éppen ezért sok a szépség is. A régészet hosszú ideig azért látszott rideg biztonságú tudománynak, mert megfeleltek arról, hogy embertudomány, s helyette cserepek, motívumok, eszközök szenttelen tudományaként művelték.

(1975. augusztus 7.)

11.

... most is valami készülődik bennem, hogy írnék róla, „hadd tanuljon a gyermek”. Gondolom, a régészeti anyagközlés körüli tapasztalataim hasznára válhatnak. Az anyagközlésnek ugyanis — amint tudjuk — kettős célja lehet. Egyrészt megteremti az alapot arra, hogy a leletekkel más is dolgozhasson, másrészt pedig alapul szolgál a szerzőnek, hogy következtetéseket vonhasson le a közölt leletekből. Mindezt látszólag egyszerű: le kell írni, le kell fényképezni a leleteket és kész. Ha azonban jobban megnézzük ezt az egyszerűséget, kiderül, hogy egy sereg csapdát rejt magában. El kellene ugyanis érnünk, hogy anyagközlésünk olyan fokú legyen, hogy helyettesítse a tárgyat, tehát aki olvassa, úgy megismerhesse, mintha kézben tartaná! Ezt szavakkal elérni lehetetlen, a leírás tehát egymagában nem elegendő, szükséges hozzá a fényképe és a rajz is, de elsősorban a régész kiművelt érzékenysége. A tárgyat úgy kell leírunk, mintha előttünk készült volna, a nyersanyagtól a megformálásig. Tehát nem azt az állapotot kell csupán leírunk, ahogy a kezünkbe kerül, hanem létrejöttét kell nyomon követnünk. Ez egyszeriben tudományos munkává változtatja a leírást, az egyszerű leltári adatokon (mért, súly, anyag, forma, szín stb.) túlmenőleg. Értelnünk kellene — de csak lazán értünk — mindazokhoz a mesterségekhez, amelyek segítségével a tárgy készült. Igen ám, de egy tárgy, eszköz elkészítése nem öncélú, hanem valamilyen munka vagy cicoma érdekében készült, használati tárgy vagy jelkép. A rendeltetés tehát kihat, meghatározó értékű a tárgy formáját illetően, de ebbe belejátszik például, hogy a tárgy jól kézbeillő legyen stb. Leírás előtt tehát valóságos kutatómunkát kell végeznünk, hogy a tárgyból semmi el ne sikkadjon. Ha egyszer kezébe kerül a Szent László hermáról való leírásom, olvassa el ilyen szemszögből is! Leírásunkat segíti a fénykép és a rajz. A fénykép a tárgy sík vetülete és sok magyarázatot feleslegessé tesz, de — rendszerint — nem segít a tárgy készültének, használatának érzékítésében: erre való a rajz, amely réteges, amely folyamatokat tud ábrázolni. Egyszer egy avar állcsatot így végigboncoltam: az ötvös vagy tíz munkamenettel készítette el, ám mindegyik munkaszakaszban megállhatott volna s akkor az állcsat végleges formájához nem hasonlító, de abban lappangva mégis benne levő tárgyakat adott volna ki kezéből. Ezzel a módszerrel az egy csoportba, egy műhelybe való tartozás kutatását kiszélesíthetjük, s immár nem csupán a kész állcsat párhuzamai szolgálnak alapul az összehasonlításhoz, hanem készülésének egyes munkaszakaszai is (például: alapját préselő-mintával alakítják ki, a nagy gömböket verőtüveken készítik le, a gyöngyözött huzalt több változatban is használják, megtaláljuk a kőberakást stb.). Mindezt pedig fényképpel nem lehet bemutatni, csak rajzban lehet nyomon követni. Régebben, amikor még gyakornok voltam a Nemzeti Múzeumban, ásatásainkat úgy naplóztuk, hogy minden tárgyat berajzoltunk a leltárba. Így ismeri meg az ember igazán a leleteket, ha kényszerül odafigyelni minden apró kis mozzanatra, nem elég a kézbevétele s nem elég a fénykép. Nos, ezt az aprólékos figyelmet kell adja a leírás. Mert

például két azonosnak látszó öntvény közt milliméteres eltérések vannak „csupán”, igen ám, de ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem kerülhetett ki azonos öntőmintából, illetőleg a viaszmintát mindig utánadolgozták (például germán fibuláknál, avar griffes és más veretsorokon). Ebből az is következik, hogy például a fényképeknél csak a hájszálpontos 1/1-hez képeket tudjuk használni.

Most pedig írök arról, hogy a hibás „esztétizálás” milyen helytelen gyakorlatra vezetett egyrészt a tárgyak fényképen való csoportosításában, másrészt pedig körömollóval való körülnyírásukban, vagy a háttér „lefúvásával”. Képzeld el egy gömböt, illetőleg annak fényképét, s aztán egy félgömböt s annak a fényképét. Ha gömb árnyékot vet, akkor látja, hogy melyik a test, melyik a kettévágott gömb. Ha ellenben az árnyékot lefedik mögüle, akkor nincs az a találékony ember, aki megmondhatná, hogy gömb képét látja-e maga előtt, vagy félgömbét! Az árnyék, a háttér lefedése tehát elveszi a leletek tömegének, testének érzékeltetését, egyszóval meghamisítja a tárgyat, csupán azért, mert fehér háttér előtt „szébb”; de vegyük ehhez még hozzá, hogy a körömolló itt-ott (különösen az árnyékba borult részekben) bele is vág, el is nyír a test tömegéből. Megint csak az az eredmény, hogy meghamisítja a testet. Sajnos, a kiadók külön „retusört” tartanak az ilyenféle munkákhoz, az egyik például Medgyessy szép ülő szobrának profilját „korrigálta”, a másik Pátzay Illyés Gyula szobrának orrán hajtott végre „plasztikai műtét”-et. Azért hozok művészeti példát, mert ezeken jobban érzékelhető a barbárság, amivel a fényképeket „kezelik”. Vegyünk egy régészeti példát. A lábbal hajtott, gyorsan forgó korongon készült edényeknek minden nézete pontosan azonos forgásfelület, ha forgatja az ember, nincsen bennük torzulás, ezzel szemben a kézikorongon, vagy éppenséggel szabad kézzel épített edények nem pontosak, ha forgatom őket torzulnak, nem minden nézetből azonosak. Nos, egy körömolló belevág az edény egyik oldalába, különösen akkor, ha nem is látja jól, mert árnyéka és a háttér sötétje egybefolyik. Eredmény: a fénykép kézzel formált edényt ábrázol, jóllehet eredetiben tökéletes a forgásfelület.

A tárgyakat az egyes táblákon régen — és sok helyen még ma is — „esztétikai rend”-be sorakoztatták, általában tükörképben csoportosították, hogy a leletek tömege „szépen” kiegyensúlyozza egymást. Így sor kerülhetett arra, hogy például karperecek felülre kerültek a táblán, fülbevalók alulra stb. Mi arra törekszünk, hogy a sírleleteket az egyes táblákon természetes rendjükbe rendezzük, tehát fölülre kerülnek a fej díszei, aztán a nyaké, karé, a medence öve vagy csüngői s végül a saru díszei (természetesen kevés az olyan gazdag sír, amelyben mindez megvan!). A tárgyakat előlről, hátulról (felfüggesztés!) és néha még oldalról is lefényképezzük. Újabban divatba jött a rajzolt tábláknál, hogy ahol 5—10 egyforma veret van, csak az egyiket rajzolják le, a többit csak üres keret jelzi. Ez természetesen lehetetlenné teszi az öntőformák stb. megfigyelését!

Már régen nem dolgozunk kiemelt tárgyakkal, hanem a tárgyat környezetével együtt mutatjuk be, legyen az bármilyen szegényes is! Nehézség van a kerámiánál, ezt azonos méretkicsinyítéssel fényképezzük le és a táblán kihagyott helyre beragasztjuk. Az összes fényképeket egyirányból jövő fényvel kell készíteni. Ez már valóban a könyv szépségét szolgáló elv. Kell a sok részletfelvétel, mert egy-egy tárgy kicsinyített képe alig mond valamit. Egyszóval a fényképezésben is otthon kell lennünk, hogy mi adhassunk szempontokat fényképészünknek, mert ő nem tudhatja — nem lévén régész — hogy például mi a fontos egy-egy felvételen. Remélve, hogy ez a beszélgetés hasznos volt, maradtam szeretettel.

(1975. október 11.)